
МЕДИИ И КОМУНИКАЦИИ НА 21. ВЕК
21ST CENTURY MEDIA AND COMMUNICATIONS
6/2022

Varia

DOI: 10.54664/FPSK6322

Мая АНГЕЛОВА*

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

ЗА РОЛЯТА НА СПИСАНИЕ „ГРАЖДАНИН“
В ОТСТОЯВАНЕТО НА ГРАЖДАНСКИТЕ СВОБОДИ
ПРЕЗ ПЪРВОТО ДЕСЕТИЛЕТИЕ НА ХХ ВЕК

Maia ANGELOVA

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

ABOUT THE ROLE OF THE *GRAZHDANIN* MAGAZINE IN PROTECTING
CIVIL LIBERTIES IN THE FIRST DECADE OF THE 20TH CENTURY

Abstract: The article examines the role of the *Grazhdanin* (Citizen) magazine in the protection of civil liberties in the first decade of the 20th century. It has been singled out as the first independent scientific and educational conceptual project, ambitious to form the modern citizen. The magazine is dedicated to the mission of educating and enlightening civil society through a printed edition in the field of the fundamental knowledge for any democracy – constitutional rights, freedoms, and obligations. For this purpose, articles published in the democratic press and in the specialized press with legal themes from the first decade of the century have been studied, which outline the context in which the programmatic texts by Stefan Kirov, published in *Grazhdanin*, are examined. In this article, for the first time, pages from Stefan Kirov’s unpublished memoirs related to the publication of *Grazhdanin* are published.

Keywords: democratic media; civil law; constitutional rights and freedoms; freedom of speech; freedom of the press; radical democratic ideas.

Списание „Гражданин“ излиза през 1905 г. като специализирано издание, свързано със сп. „Демократически преглед“. Целите, които си поставя директорът на „Гражданин“ – професор Стефан Киров и ролята, която списанието изиграва в конституционния дебат, назрял в особена острота по това време (в зората на новата Стамболовщина), все още са недостатъчно осветлени от историческата наука.

По времето на комунистическа България делото на Стефан Киров, като един от идеолозите на Балканския съюз (секретар на създадения през 1908 г. Съюзен комитет), мечтателят за

---

*Мая Ангелова – доц. д-р, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, maia.angelova@ts.uni-vt.bg

световен мир и равенство на народите, търсещ още в края на XIX в. като студент в Лайпциг интегративна концепция, която да обедини Европа, обяснимо е погребано дълбоко под пластове идеологическа сгурия.

След 1989 г. обаче името на Стефан Киров също се споменава рядко, изключително във връзка с историята на Радикалдемократическата партия, на която е съосновател, и автор на програмата. Делото му като водещ конституционалист на епохата, поставил основите на гражданското право, е почетено от проф. Г. Близнашки чрез издаването на сборник със студиите на Ст. Киров по конституционно право, озаглавен „Персонален или парламентарен режим“ (2011), но и това издание не добива силата да възкреси в националната памет фигурата на големия интелектуалец. Разнообразната обществена, политическа, културна и дипломатическа дейност на професор Киров все още очаква задълбочени проучвания от историците на политиката и правото, от социолози и културолози.

В настоящата статия ще се спрем на ролята на списание „Гражданин“ в отстояването на гражданските свободи през първото десетилетие на XX век, като открием изданието като първият самостоятелен научно-образователен концептуален проект, амбициран да формира модерния гражданин, посветено на мисията да огромоти и просвети чрез печатно издание гражданското общество в областта на фундаменталното за всяка демокрация знание – конституционните права, свободи и задължения. Списанието ще бъде разгледано в контекста на демократичния печат и на специализираната преса с юридическа тематика от първото десетилетие на века, в който се оглеждат програмните текстове на Стефан Киров, публикувани в сп. „Гражданин“. Статии като „Върховната власт е в ръцете на народа“, „Кой е крив?“ и др., не са попадали досега в полето на изследователски интерес и са познати само на тесните специалисти, но те пишат едни от най-същностните редове в защита на гражданския морал и свободата на словото и без тях картината на интелектуалния и обществен живот в началото на XX век ще бъде непълна.

На следващите страници ще осветлим също биографията на полузабравения днес водещ конституционалист, общественик, интелектуалец, с чието дело гражданското ни общество има причини да се гордее. Сведенията са извлечени от непубликуваните мемоари¹ на юриста, в чиито страници времето от 1862 до 1941 може да бъде огледано като през лупа. Спомените представляват тринадесет ръкописни тетрадки среден формат, които са разчетени и напечатани на 459 машинописни страници. Поради смъртта на проф. Ст. Киров ръкописът остава незавършен. Тук за първи път се публикуват тези страници, засягащи излизането на списание „Гражданин“, като по този начин се анонсира предстоящото цялостно издание на мемоарите под моя редакция през 2023 г.

Спомените са изключително ценен исторически извор и ще хвърлят светлина върху непознати детайли от развитието на демократичните медии през първото десетилетие на XX век в България. По желание на наследничките публикации тук се придържат максимално близо до правописа и пунктуацията преди правописната реформа от 1945 г.

Мястото на Стефан Киров в интелектуалната общност през първото десетилетие на XX век

Слабо проучена днес е областта на интелектуалната история през първите години на XX век, когато на политическата сцена се появява ново поколение от високо образовани хора, които мислят българското общество по модерен начин, говорят за него и го анализират със социални категории и понятия, напълно синхронни с развитието на европейската демократична мисъл и граждански идеали. В първите години на века те са свързани с различни политически

---

¹ През 2014 г. се запознах с непубликуваните мемоари на Стефан Киров, оцелели след бомбардировките в София през 1944 г., когато градският дом на професора е превърнат в руини, а голяма част от личния му архив изгаря. Спомените са разчетени, напечатани на пишеща машина и предадени за публикуване от неговите наследници.

среди и дори партии, тяхната либерална общност е с неясно определени граници, неконституирана, каквато е всяка либерална общност. През оптиката на 1903–1908 тези малки групи от значими личности, представящи Академичната общност, политици-интелектуалци от радикалдемократическата или социалдемократическата формация и независими интелектуалци (провокирани от „новата Стамболовщина“ и от изблиците на монарха, ограничаващ чрез укази и постановления свободата на словото и печата) започват да действат в синхрон. Те задават критикоаналитичен публичен език, коректив на провалите в модернизиранието на обществото и на рецидивите на предмодерно мислене, избликващи в ограничаване на гражданските права и суспендиране на конституцията.

Болшинството от тези опозиционно настроени интелектуалци не са привърженици на идеята за революционна промяна, а са еволюционисти и хуманисти, вярващи в силата на просветата, способна да извиси общественото съзнание, да внесе един нов за него дух на разум, толерантност и висок политически морал, или, казано с думите на М. Неделчев, да *оформят плана на едно идеално публично битие*. (Неделчев 2008: 17)

Представители на различни интелектуални професии – юристи, икономисти, писатели, литературни критици, историци, философи, публицисти, журналисти и пр., създават *лавина от интеллигентски политически текстове*², като така уплътняват рехавия до тогава корпус на политическата ни литература. Наложен е нов публицистичен стил, в който научната ерудиция и задълбоченото познаване на световната политическа карта, *се превеждат на един нов политически език на хуманитаристиката*³. Списания като „Демократически преглед“, „Списание на Българското икономическо дружество“, „Юридически преглед“ и др. могат да ни предоставят образци на новата интелектуална публицистика, излезли из под перото на радикалдемократи и близки до тяхната платформа като политика Стоян Костурков, писателя Тодор Влайков, юриста Йосиф Фаднехехт, общественика и публицист Иван Толчев, идеологът на модерната литература д-р Кръстев, сатирикът Стоян Михайловски и др.

Сред тях с особено висок статут се ползва проф. Стефан Киров, водещ конституционалист, създал основите на гражданското право, декан на Юридическия факултет на Софийски университет през академичните 1900/1901, 1911/1912 и 1925/1926 години и ректор на СУ през 1906/1907 и 1912/ 1913 г.

По време на две от най-сериозните политически кризи, в които чрез суспендиране на конституцията или заобикалянето ѝ с укази *изпадналото в паника правителство*, което уж упражнява дадената му от народа власт, заедно с *полудялата държава* (Неделчев 2008: 20), в лицето на докачливия си монарх, драстично посягат на свободата на словото, на независимостта на печата, на правата и достойнството на човека, Стефан Киров инициира, издава и финансира две периодични издания – сп. „Гражданин“ (1904) и в. „Гражданин“ (1907/1908). Второто по думите на проф. Неделчев е *голямата специална трибуна за превръщането на хуманитарното послания в политическо* (Неделчев 2008: 18) през първото десетилетие на ХХ век, и особено през 1907 година, когато монархът, в разрез с конституцията, потъпква автономията на образователната институция като затваря университета, уволнява преподавателите, а обществото на свободния печат е заплашено със „строга съдебно преследване“. През тази *година на интеллигентите*, в която се крие не е едно от *началата на модерното общество*, вестникът извежда докрай борбата за свобода на словото, за върховенство на закона и за автономията, не само на университета, а и на гражданския морал и мисъл.

Списание „Гражданин“ е първият самостоятелен научно-образователен концептуален проект, посветен на мисията да ограмоти и просвети чрез печатно издание гражданското общество в областта на фундаменталното за всяка демокрация знание – конституционните права, свободи и задължения. И още по-важно – кой е носител на властта, кой я упражнява, как се делегира, какво представлява истинския суверен, в чий ръце е тя:

² Неделчев 2008: 18.

³ Неделчев 2008: 19.

„За да се превърне то (самоуправлението) от една празна дума, каквато, за голяма жалост, от както е създадено и до ден днешен си остава, – за да се превърне, казваме, от една празна дума в нещо реално, в нещо наистина такова, каквото е на име, изисква се: народът в голямата си маса да бъде *просветен*. Гражданите, за да ценят правдините си, трябва да ги разбират; за да осъществят самоуправлението си, трябва да знаят какво е то и как се то поддържа“. (Киров 1904 а: 3)

Стефан Киров и неговите сътрудници (елитът на юридическата ни мисъл), съсредоточават своите усилия в пламенна защита на конституцията, която гарантира върховенството на закона, спазването на обществения договор и ограничава изблиците на абсолютизъм на монархическата власт, маргинализиращи народното събрание като върховен орган за демократично управление.

„Това, което наричаме „власт“ в една държава, не е нищо друго, освен обединената сила, морална и материална, на всички граждани. Тя е, разбира се, по-голяма от силата на всекиго отделно; тя не признава никаква друга власт над себе си: затова и я наричаме върховна. Сега туй, което произтича от самите граждани, може ли да се съсредоточи нейде другаде, вън от тях, или в една точка вътре в тяхната среда, например в едно от тях? Може, разбира се. Това е не само мислимо, но и обикновено така става [...]. Ала това съсредоточаване кара понякога хората да забравят, че тая съсредоточена власт, излиза от другаде, от всички граждани взети вкупом, а не от точката през която тя само се прекарва [...]. Такава е историята на всяко узурпиране на държавната власт. Отначало упражнявана от общо име, тя се превръща във власт лична, упражнявана от свое име [...]. Върховната власт трябва да си стои там, където всъщност си е – у народа“. (Киров 1904 б: 10, 11)

Многобройните тънкости и механизми на законотворчеството и демократичното прилагане на върховенството на закона са доведени до нивото на гражданското съзнание, чрез скрупулозно тълкуване в синхронен, но и в диахронен план на най-влиятелните европейски конституции. Специално са преведени текстовете на 5 конституции, а също студии и трудове на водещи световни конституционалисти. Всеки брой в рубриката „Книгопис“ прави преглед на най-новите тематичните издания на 5 европейски езика, но и на българските, като те са разделени на „Най-нови книги“ и „Статии“. Важна е рубриката „Обществена хроника“, която е съставена от *вътрешен* и *външен преглед*. Във някои от броевете се тълкуват алинея по алинея новоприетите от правителството закони и укази, засягащи икономическите, стопанските, културните, образователните интереси на обществото, както и частните дела на гражданите. Иницирирана и подържана е рубрика „Въпроси и отговори“, в която читателските питания получават професионален юридически съвет. Отразени и анализирани са драстични съдебни процеси от цялата страна, но и от чужбина. Синтезирани са най-важните парламентарни дискусии, които текат по това време. Публикувани са новоизготвени таблици и др. обобщения на държавния и общинския живот през годината. Две книжки са посветени на 25-годишнината от създаването на Търновската конституция, като след отпрадения от Стефан Киров апел за изпращане в редакцията на спомени и мемоари, пристигат ценни свидетелства, които и днес се използват като незаменим извор на сведения за този най-важен за новата ни история държавен акт.

Разнообразната юридическа, обществена и политическа тематика на изданието, допълнена със сказките, които държи, и речите, които произнася Стефан Киров все още очаква задълбочени проучвания от историците на политиката и правото, от социолози и културолози. В настоящата студия ще се спрем на тези синтетични текстове, които могат да се четат и като действена политическа програма, и като анализ на обществото, и като интелектуално съпреживяване на кризата в упражняването на властта. Не на последно място те трябва да бъдат четени и като поемане на личен ангажимент и индивидуална гражданска отговорност към ограмотяване на обществото и издигане на гражданското съзнание във времена на безотговорно управление на държавата, на покваряващо и лумпенизиращо широките слоеве упражняване на

дадената от народа власт. Защото според Ст. Киров мисията на интелектуалеца е именно тая – да превърнат *думите* за гражданско самосъзнание в *дела*:

„Нека смеем да се надяваме на благосклонната поддръжка на нашата интелигенция: на учителите, чиновниците, обществените дейци, – в ръцете на които са поверени съдбините на отечеството ни“. (Киров 1904 а: 3)

В първата и в последната книжка на списанието са публикувани двата важни програмни текста на проф. Киров, които ще бъдат обект на аналитичния дял от настоящата студия. Но преди това сме длъжни да хвърлим светлина върху биографията на полузабравения днес водещ конституционалист, общественик, интелектуалец, с чието дело гражданското ни общество има причини да се гордее.

Стефан Киров и неговите обществено-политически и професионални приноси в национален и международен контекст

Професор Стефан Киров, освен двукратен ректор на Софийски университет и трикратен декан на юридическия факултет, е член на Българската академия на науките от 1907 г. до смъртта си. В трудните за цяла Европа следвоенни години, през 1920–1924 г., е член на Международния постоянен арбитражен съд в Хага. 20-те и 30-те, а и по-рано, за него са изпълнени с тежки дипломатически и политически мисии в защита на правата на българските малцинства, останали зад граница. Световно-признатите му приноси към развитието на правните науки го правят член на Международната дипломатическа академия в Париж, член-кореспондент на Американския институт за право и сравнително законодателство в Мексико, почетен член на Института за административни науки в София и председател на философско-обществения клон на БАН през 1941–1943г. Той е основател и дългогодишен председател на Дружеството на Обществото на народите в България.

Интелектуалец от изключително висока класа, истински *строител на съвременна България*, проф. Киров е най-последователният български миротворец от първата половина на ХХ в. и един от най-успешните „некороновани“ дипломати, отстояващ българските каузи пред света. Съдейник на кръга „Мисъл“, приятел на Алеко Константинов, чичо на Кирил Христов – към още много интелектуални и биографични траектории тегли неговият житейски и професионален път, преминал през първите десетилетия на свободна България.

Като юрист и демократ Стефан Киров поставя основите на гражданското право в България, бори се с нарушаването на конституционните права на гражданите (1903-1908), а като Ректор на Софийски университет защитава автономията на образователната институция, която ръководи (1907/1908). В тези битки в най-силното оръжие на Киров се превръщат създадените от него *сп. „Гражданин“* и *в-к „Гражданин“*.

Проф. Киров се отдава и на дългогодишна дипломатическа дейност в подкрепа на националната ни кауза. Активно подпомага разследванията на *Карнегиевата комисия*, която е организирана по времето на неговия втори мандат като ректор на СУ. След покрусата от войните проф. Киров става мисионер на българската чест пред Европа и света, защитавайки България от нападките на нейните съседи. Пише голям брой статии в западната преса, издава списание на френски език, а също така печели за съмишленици множество европейски журналисти, интелектуалци и политици.

Най-важните му научни трудове са посветени на гражданското и на конституционното право. Публикува статии на тези и други теми в списанията: „Мисъл“, „Гражданин“, „Демократ“, „Списание на юридическото дружество“, „Демократически преглед“ и др. По времето на затваряне на Университета от Фердинанд 1908/1909 г. основава в-к „Гражданин“, като орган на демократичните интелектуалци, в защита на гражданските права и каузи. Особено популярна е ректорската му реч „Против абсолютическото схващане на върховната държавна власт“, произнесена на 25 дек. 1906 година. Неговите академични доводи и аргументи, развити

в лекционни курсове, статии и научни трудове, пишат *едни от най-славните страници в историята на българския конституционализъм, свързана с борбата в защита на парламентарната форма на управление и срещу „личния режим“*. (Виж Близнашки 2011)

През 1934 г. Стефан Киров откликва на повика за конституционен дебат, изготвяйки проект за конституция, защитаващ в значителна степен гражданските права. От мемоарите му разбираме, че за това свое дело проф. Киров е събирал материали около 20 г., изучавайки (при многобройните си престои в Европейските столици) респектиращо количество трудове, публикации и конституционни проекти, които е издирвал в най-богатите библиотеки в Европа.

Както и други видни личности от т.н. *второ поколение български интелектуалци* Ст. Киров развива своите стремежи и способности в много области – право, публицистика, икономика, политика, обществени науки, но и рисуване, поезия, риторика, философия. Под влиянието на П. Р. Славейков, чийто ученик е през 1876-1877 г., Стефан Киров написва поемата „Крумиада“, изгоряла при опожаряването на Стара Загора през 1877 г. За първата му отпечатана поема „Богданка“ (1884) ласкаво се изказва Иван Вазов. През 1931 г. отпечатва стихосбирката си „Contra bellum“, в която събира стихове, писани по времето на войните. Също така за периодичните издания, които основава, и за тези, в които публикува, превежда стихове и драми от френски и немски. Огромната му ерудиция и финият му литературен вкус повлияват на поезията на неговия племенник Кирил Христов, когото двамата с Георги Абаджиев отглеждат след ранната смърт на родителите му.

Проф. Стефан Киров умира на 23 април 1943 г. Две години преди това започва да пише своите спомени, от които разбираме, че последните му мисли са били свързани с бъдещето на България и с надежда за обединението на народите.

Биографични сведения

Стефан Абаджиев Киров е роден на 12 (24) август 1861 г. в Стара Загора. По майчина и по бащина линия произхожда от два видни старозагорски рода: Хаджи Иванов-Хаджи Стоянов род и Хаджи Йоргов-Топал Стоев род. Бащата Киро Хаджи Иванов е главен уста-башия (майстор) на най-важния еснаф в града – абаджиите, а също е един от тримата „сандък емини“ (доверено лице, касиер) на „сиротската каса“, основана от напредничавия османски държавник Мидхат паша.

Стефан има двама братя и една сестра – Георги, Иван и Ана. Синът на Ана Христова е известният поет Кирил Христов. По време на Старозагорското клане (1876 г.) бащата, най-големият брат Иван и съпругът на Ана намират смъртта си, а майката на Стефан Киров, Ана и две-годишният Кирчо са пленени и интернирани в Одрин. Стефан и Георги оцеляват и заедно с други бежанци се установяват за една година в Търново.

Георги, който тогава е на 18 г., се записва в опълчението и по-късно участва в повечето войни и сражения, които води България от Българо-сръбската война до Първата световна война. Опълченец-поборник, български офицер, командир на 12 пехотна сборна дивизия и началник на Бургаския укрепен пункт през Първата световна война. На 14 май 1937 година е повишен в звание генерал-лейтенант.

Подпомаган в първите години след Освобождението от брат си Георги, Стефан успява да осъществи мечтата си и да продължи образованието си. През 1885 г. завършва Robert College. Следва социални науки в Женева, обща философия и държавни науки в Лайпциг, а също право и административни науки в Брюксел, където получава научните степени *Docteurès Sciences politiques et administratives* (Доктор по политически и административни науки) и *Doctor en droit* (Доктор по право) на Брюкселския университет.

Важен факт, свързан с бъдещото му развитие, е това, че при завършване на образованието си в Лайпциг Ст. Киров развива в дисертационен труд една изпреварила времето си идея, която съдържа критика на абсолютистското схващане за националния суверенитет и излага оригинална концепция за обединение на народите. Интересен факт, който научаваме от неговите

спомени, е това, че при развитието на тази своя магистрална (в житейски и професионален план) идея, младият Стефан Киров води интелектуални беседи с проф. Вилхелм Вунд⁴, който малко по-рано създава в Лайпцигския университет първата в света теоретична лаборатория по експериментална психология, както и първата теоретична школа в Германия в тази област. Насърчението, което Ст. Киров получава от Вилхелм Вунд, има огромно морално значение, защото дисертацията полемизира с националистическите настроения в университетските среди, а тезата му е непопулярна за времето и политическите нагласи в Германия.

На този идеал, който се превръща в мисия на голяма част от публицистичната му, научна, обществено-политическа и дипломатическа дейност, проф. Киров остава верен до края на живота си. Последният труд, който отпечатва приживе, през 1941 г. е озаглавен „Суверенитетът и обединението на държавите”⁵. А заглавието на стихосбирката му от 1931 г. „Contra bellum” („Срещу войната“) е най-точен израз на житейското му кредо.

На следващите страници са предадени откъси от спомените на Ст. Киров, свързани със създаването на списание „Гражданин“. Това е първата им публикация.

„ПЪРВО РЕКТОРСТВО“

„I. Както видяхме, с указ от 3.III.1906, но със старшинство от 15.II. с. г. съм утвърден в по-горна степен редовен професор. Понеже редът за ректор за през 1906/7 академична година се падаше, по следваната традиция, на Юридическия факултет и нямаше в него друг кандидат освен мене, в избора, станал на **[не се чете]** аз бях избран още при първия вот, т. е. без да става балотаж, за Ректор през следващата 906/7 година, и утвърден с мин. заповед № 1147 от **[не се чете]**1906.

Повидимому моето ректорство вървеше благополучно. Наглед и старата вражда на някои от старите професори изглеждаше затъпена, за обща радост. Вътрешни недоразумения нямаше, освен някои роптания, изходящи пак от тяхна среда, против някои мои разпоредби, още в самото начало, и които ги заставили да казват: „Новият Ректор, като професор по полиц. право, започна да го прилага и нас“. Разбира се, че не трябва да се търпят нередности, като следните: Потърсим един разсилен за работа – няма го. Къде е? На Драгалевци. – Защо? Да носи (всеки ден) провизии за семейството на проф. М. – Или: Заминава проф. А. за Виена, без разрешение, и от там телеграфически иска продължение на отпуската още за (толкоз) дни. – Реагирах още навреме и всичко си влезе в ред.

Но кой да знае, че след медения месец ще настъпи бурята, и то от там, от гдето се не надяваш, и от фактори и причини, които нямат нищо общо с Университета и с науката.

За да се разбере по-добре кризата, която избухна внезапно на 4.I.1906 г. и нейното разрешение, трябва да се припомнят някои по раншни събития, които очевидно имат връзка с отдавнашното подготвяне на тая **[не се чете]**.

На 5.V.1903 Рачо Петров образува своя кабинет, а на 22.X.1906 предаде м-р председателството на Д. Петков; последваха след туй краткотрайните кабинети на Станчев и Гудев, до Малиновия кабинет от 16.I.1908. Това наричаме втората Стамболовщина. Писано ми било да се боря и против нея, както и против първата. Проф. Ив. Шишманов, макар и с крайни убеждения, влезе в кабинета на Петрова на 5.V.1903 и остана и при Петков чак до 4. I. 1906. Както видяхме той искаше да запази мене, но не можа да запази ни себе си. Какви бяха моите грехове? Ето ги:

Кабинетът на Данев бе прокарал през XII О. Н. Събрание един закон за чиновниците по гражданското ведомство, който за пръв път предвиждаше известна стабилност за държавните служители. Правителството бързало да настани на служба свои партизани, обнародва закона едва на 3.V.1903 и на 5.V. беше вече в оставка. Сметката беше направена без кръчмаря. Първата работа на новия Кабинет беше да суспендира новия закон за чиновниците, по-точно някои членове от него. Само че и новото правителство извърши още по-голяма грешка, като прибягна до чл. 47 на Конституцията и извърши суспендирането с „Временна наредба“, когато във

⁴ Вилхелм Максимилиан Вунд е германски психолог, физиолог, философ. Създава първата теоретична школа за научна психология в Германия.

⁵ Вж. Киров 1941.

време на обнародването ѝ то беше си вече стъкмило ново Събрание – XIII О.Н.С. – Това възбуди духовете. Пресата нададе тревога. Повдигна се въпросът и в Юридическото Дружество и се взе решение да се разисква обстойно, като се предшества от един изчерпателен реферат. Кой да го държи? Всички обърнаха погледи към мене. Помня като днес, че Г. Калинков каза: „Референтът е tout indiq̃ue. Друг няма“. Макар и да определях само няколкодневен срок, понеже материята ми беше добре известна, приех и прочетох реферата си в срока. Моите реферати се изслушваха с внимание. Той направи силно впечатление. Както винаги имаше след туй дебати и остри критики, но не се намери сериозен опонент. Всички приеха моите заключения, че правителството е извършило едно голямо беззаконие, тъй като нямаше ни един сериозен мотив за прибавяне до чл. 47, при готова вече Камара. – Моят приятел (дотогаз), Генадиев, министър в същия Кабинет, като чул за насрочения реферат, при първа среща ми разправя цял час на улицата, какво ги накарало да прибегнат до чл. 47. Главният мотив беше, че в онова „тревожно време“ било опасно да се събира Камарата на извънредна сесия за нищо нещо; турците щели да го сметат само за претекст, за да се гласуват кредити и др. подготвителни неща против тях. А, от друга страна, толкова ли сме „будали“ да чакаме до редовна сесия тоя закон, с който Людсканов искаше да ни изиграе? Обещах му да помисля по тия обяснения, но те не ме убедиха. Още в заседанието на Дружеството обаче, аз видях ясно, че всички партизани искаха да използват случая само за партизански цели. Мнозина насаме ми казваха, че останали най-много благодарни от моята смелост. Видният прогресист Франгя, (с когото тогаз работихме по устройството на Чиновническото Дружество) ме покани в кабинета си, за да ми изкаже благодарностите на партията, и ми предложи да им отстъпя да издадат те и разпространят това „магистрално дело“, което не трябвало да остава скрито, а да произведе своето влияние и върху широката публика. Благодарих му за комплимента, но му казах, че „магистралното дело“ би изгубило от стойността си, ако се използва с партизанска цел. Аз ще го напечатам сам, а желаещите ще си купят брошурата у Олчев. – Наистина книжарят Олчев я издаде и видяхме щедростта на партизаните. Дълго след туй Олчев ми се оплакваше, че от продажбата разписките за печатането още не са покрити; а на мене той се отплати в натура с няколко екземпляра. (Това е, което и очаквах старите ми „приятели“, сега на власт. Те заеха веднага своята пусия и започнаха атаките в пресата, в Народното събрание, в Двореца. В Народното събрание прочутият юрист Табурнов разправяше, изнесеното и при дебатите в Юридическото Дружество, че Киров не разбира от политика, професорът по Конституционно право не знае да тълкува Конституциите; дето пише, Събранието да се „свика“, той разбира да се „събере“, и пр. глупости. На Княза пък разправяли, че брошурата била против него, и т.н.).

II. 1903 г. подготви, наелектризира атмосферата. 1904 г. екипира армиите. Батарейта на Киров бе списанието „Гражданин“; той го започна с тая цел. Така би си казал всеки. – Не съвсем вярно. Повечето е случайност, а не нарочно създадено бойно оръжие. Целта бе, както е с всяко научно списание, да просвещава обществото, включително и правителството, а не да събаря и руши. – Ето как изникна сп. „Гражданин“. Дойде при мене един ден моят бивш ученик Ив. Толев, адвокат, и ми предлага да започнем едно по-бойко юридическо списание. Времената го налагат. Той намерил и издател (пловдивския книжар Ив. Игнатов). Той ще се грижи за всичко, от нас само редакцията. Ще излиза в Пловдив, по-редовно и по-икономично. – Отговарям му: Съгласен съм, г. Толев, при известни условия. И аз съм мислил за едно списание, но популярно обществено административно. Юридически имаме две. Областта на публичното право остава незастъпена. Права и задълженията на гражданите трябва добре да се обяснят на всички граждани. Сума реформи чакат реда си. При туй и извършеното досега трябва да се систематизира и изложи пред очите на всекиго, както и това, което се върши от законодателството и науката, у нас и в чужбина, и пр., и пр. Едно още условие аз поставих: списанието да бъде безпартийно, строго обективно и само научно-критично, както стои и в програмната статия, писана от мене. – Споразумяхме се бързо. Разделихме службите Директор и Редактор. Толев прие всички мои условия, макар че често имахме разправии поради неговата невъздържаност. Аз бях предупреден от г. Величков, който добре го познаваше като сътрудник. Изкарахме една годишнина и направихме доста нещо, най-важното бе кн. V–VI – юбилейна. Помогнаха доста видни сътрудници. Издаването вървеше доста трудно. На сътрудниците се разплащяхме, но издателят посрещаше разписките с полици, които аз преподписвах и изплатих, и чакам погашението им и до сега. – Но не на това искам да се спра, а на значението на списанието.

Програмата, скицирана от мене излезе сполучлива, и задоволително приложена. Маса полезни сведения поставихме в ръцете на българския гражданин. А управляващите не обръщаха внимание на това, а на тенденцията на статиите, в които, от свое гледище, мислеха, че намират добър материал за преследване и за клюкарстване пред Княза. И наистина, какви статии се напечатаха в „Гражданин“ през тая му I година? Още в кн. I, че „Върховната власт е в ръцете на народа“. В кн. II: „Парламентарен режим и персонален режим“. В кн. III-IV докато аз пиша за „Отговорността на държавните служители“, Толев дава статия „Конституционната криза в България“. В кн. VII-VIII аз обяснявам чл. 50 на българската Конституция, че прилагането на законите „зависи“ от изпълнителната власт, в смисъл, че то е просто възложено ней, а тъй, както се разправя в Камарата от Табурновци и tutti quanti. А за статията на покойния П. Абрашев „Престъпник – потърпевши“, която добре рисува правосъдието ни в режими като стамболовския, аз сам казах в реферата си по административно правосъдие в I конгрес на юристите, че прави косите на човека да настръхват и затова е нужна контрола, не само на изпълнителната власт, но и на съдебната, у нас, – и никой не ми възрази, че прекалявам. – Най-после в IX-X кн. в статията „Кой е крив“ се посочва, че крива за злото у нас е интелигенцията – учители, свещеници, чиновници, общественици – които се грижат повече за собствените си интереси, а забравят общите, народните интереси.

Сега, при такава дейност, пита се, може ли, не друг, а вчерашните и днешни мои върли неприязтели, да гледат хладнокръвно как се разкриват мизериите на управлението, как се бичуват техните стари похвати? Не е ли това голям „грях“?

III. Настъпи и 1905 год., която се ознаменува с едно голямо събитие – основаването на една нова партия – радикал-демократическата, и не щеш ли, моя скромна милост да се случи да бъде един от инициаторите, от най-дейните членове! Това вече е най-големият ми „грях“... Не стига да възбуждаш младежта от катедрата, да я учиш на „свобода“, на „правда“, ами и да основеш нова партия, да събереш всички недоволници и открито да поведеш борба против всички други партии, да повдигаш народа – да го учиш да не се подчинява, да не се остава да го управляват, ами да иска сам да се управлява (!) – това вече не може да се търпи! Кировци, Шишмановци са една стока – еднакви врагове на народа. Трябва да се вземат „радикални мерки“ против подобни „радикали“, и при пръв повод да се приложат безпощадно... – Това и стана, както ще видим след малко“.

Морал и политика в две статии от първата и последната книжка на списание „Гражданин“.

„Върховната власт е в ръцете на народа“ и „Кой е крив“ са две програмни статии, публикувани съответно в книжка първа и в книжка последна на списание „Гражданин“. Първата заявява морално-просветителска програма, която списанието следва неотклонно, демонстрирайки надполитичност и строга обективност. Втората бележи минаването към нов етап на отстояване на гражданска позиция, който вижда включването в политическия живот като единствено „спасение“. Интересно е да сравним с какви идеи и стремежи започва 1904 г. за пламенния, критично настроен спрямо погаването на гражданските права интелектуалец и в каква посока еволюират те, когато закрива списанието и се включва в създаването на Радикал-демократическата партия.

В началото на 1904 г. когато започва издаването на сп. „Гражданин“ Ст. Киров все още вярва, че промяната в съзнанието на българина може да настъпи чрез просвещение, чрез предоставяне на строго-обективна и научно-критична информация. В обръщението си към читателите в първата книжка на сп. „Гражданин“ четем:

„Народът в голямата си маса трябва да бъде просветен; гражданите, за да разбират правдините си, трябва да ги разбират; за да осъществят самоуправлението си, трябва да знаят какво е то и как се то поддържа“. (Киров 1904 а: 3)

Тези програмни за изданието думи, отправени към читателя в началото на първата книжка, са последвани от синтез на основния правов проблем на младата демокрация, оформен като епикриза на политическия режим, но с акцент върху това, че отговорността за печалното състояние на демократичното управление е в безпросветността на българина:

„Нека не се чудим за отрицателните резултати, които нашият режим е дал. Основан на „всеобщо гласоподаване“ и на „месно самоуправление“, а приложен на един народ от „селяни“, той неминуемо ще се превърне в жалка тирания. Незапознатият с тънкостите на управлението гражданин, като не може да се самоуправлява, разбира се, че ще се намери кой да го управлява“. (Киров 1904: 4)

Именно да запълни тази празнота е мисията на изданието. Насочено предимно към администрацията – учители, чиновници, общественици и др., то се опитва да извиси гражданското съзнание не тези, които на свой ред трябва да повлияят за формирането на граждански идеали сред подрастващите и сред нискообразованите.

А публикуваната в първа книжка статия „Върховната власт е в ръцете на народа“ успява да резюмира огромен правен материал и да конспектира фундамента на демократичното управление: ролята на конституцията, която гарантира правата на личността и на словото; разликата между косвено и пряко изпълнение на волята на гражданското общество, значението на избирателната бюлетина, чрез която се осъществява върховната власт на народа. Обяснено е как *абстрактната* власт се осъществява в конкретни действия от *колективното тяло*, наречено *органи на управлението*, които са *средство или инструмент* за извършване на управлението и чрез тях *косвено* се изпълнява волята на народа. Народът си запазва правото да контролира управлението, да определя колко ще се изхарчва по управлението и да иска сметка за изхарченото, чрез едно запазено право, което народът упражнява *пряко* – това е избирателното право.

В заключение Киров отново изтъква причината, която провокира изданието на сп. „Гражданин“. Според него, народът е в неведение за своите права и за това, че в него е върховната власт, истината умишлено е укривана, тъй като изобличава политическите порядки. И въпреки, че упражнява избирателното си право, гражданинът остава излъган:

„Заедно с бюлетина му е дадена и върховната власт, която е негова собственост. Ала тя е собственост, която може наглед да си остава в ръцете му и пак да се злоупотребява с нея, пред очите му, чрез самия него – против него. Тя е като един печат, с който безграмотният може да подпечата собствената си присъда“. (Киров 1904 б: 18)

След десет книжки, в които търпеливо, но с нарастващ нравствен ригоризъм, Киров изяснява конституционните права на гражданите, като заедно с това аргументирано, аналитично и критически обсъжда нарушаването им, той обявява една на пръв поглед неочаквана за строγο-научният му миросглед и просветителски идеал идея в полемичната си статия „Кой е крив?“:

„В първите редове на интелигенцията, която работи за политическо самосъзнание на гражданите, са несъмнено политическите организации – *партиите*. В съзнанието на партиите, което се забелязва на последно време, ние виждаме залог за бъдещето. Тяхната реорганизация последва, видимо, при едно истинско съзнание на досегашната немощ, и при искрено заричане за избягване на досегашните грешки“. (Киров 1904 в: 702)

Виждаме, че на прага на 1905 г. възгледите на конституционалиста се променят и въпреки резервите към политическия живот и партийните нрави той, заедно с други младо-демократи основават Радикалдемократическата партия. В този смисъл статията „Кой е крив“, поместена в последния брой на сп. „Гражданин“ звучи и като горчива равносметка за състоянието на гражданското съзнание на един народ, в лицето на интелигенцията му, и като поемане на лична

отговорност и морален ангажимент в отстояване на гражданските свободи, чрез включване в партийния живот.

Първата част на тази статия описва картината на отчайващ цинизъм в политическия живот – диктаторски похвати, разсипничество, умишлени злодейства и злоупотреби с власт, които развращават всички слоеве на гражданското общество. Привидно Киров приема разпространеното мнение, че вината за това е в (1) несъвършената конституция, в (2) княза, в (3) партийната върхушка и привежда силни доводи, подкрепящи тези широко тиражирани тези. Във втората част на текста си обаче Стефан Киров противопоставя на всички тези твърдения коренно противоположна теза. В нея за крахът на гражданските идеи е отговорна интелигенцията, която е призвана да *действа пряко за просветата на гражданите и така да ги направи годни за гражданско съзнание; те са повикани да се грижат, чрез пример и слово, за нравствената чистота и за характера на всеки гражданин и на цялото общество.* (Киров 1904 в: 696) Вместо това, според професор Киров, притеснени за *заплати и пенсии*, хората на културата са *готови да подържат невежеството и суеверията, за да остане „стадото“ – стадо.* (Киров 1904 в: 697) С дълбоко разочарование е поднесена една от най-тежките диагнози след Освобождението за състоянието на учителското съсловие, което само обхванато от *скептицизъм и антипатия към всеки държавен строй, неустановено в гражданско отношение, насажда в умовете на възпитаниците си пустота и разочарование.* (Киров 1904 в: 698) Незавидно е и състоянието на цялото образование като институция, защото гражданското обучение е поставено *току зад вратата*, за сметка на култивирането на учения със *съмнителна стойност*. В резултат *народът, лъган от всички, не вярва вече на никому, като знае, че всеки партизанин се грижи за себе си, а не за него.* (Киров 1904 в: 699) Несъмнено тези думи, а и целия критически патос на словото, са сред най-тежките диагнози, които един просветител и радетел на гражданското общество може да постави на обществото и то в лицето на неговите духовни водачи. Но безпощадното оголване на проблема не капитулира в крайно отрицание, безнадеждност или примирение, а отива към следваща, единствено логична крачка, която ще донесе *спасение и политическо свестяване на нашия народ: отрезвяване и вразумяване на интелигенцията, която самоотвержено и безкористно да поведе гражданите към самопознание, да ги направи способни да бъдат полезни на себе си и на съседите си; всички да работят за общото благо, а така и за световното благо; реорганизация на партиите след истинско осъзнаване на досегашната немощ; реорганизацията трябва да стане върху нова, истински народна и обществена почва, по пътя който води навън от обаятелното „аз“, е не все към него.* (Киров 1904 в: 701–703)

Тези думи, в които нравствения ригоризъм не регресира в nihilизъм и пълно отрицание на политическия живот, характерни за част от интелигенцията, а напротив прераства в трезва преценка, че за дълбока обществена промяна и извисено гражданско съзнание е необходимо парламентарно представителство и участие в политическия живот, се превръщат в кредо за младите демократи, които много скоро ще основат Радикалдемократическата партия. Тезите, публикувани за първи път тук в публицистичен формат, след няколко месеца ще се превърнат в основни пунктове от политическата програма на младите интелектуалци. Затова можем да кажем, че списание „Гражданин“ е не само „батареята“ на Стефан Киров, в борбата му за отстояване на гражданските права и свободи, а демократичен инструмент за изработване на публичен език, чрез който хуманността и политиката се мислят за солидарни понятия. Този език възвръща на политическото говорене етическото измерение и моралния ангажимент, успява да се противопостави на масовите нагласи, според които реалния политически живот олицетворява изкористено, но неотменно зло. Ето защо смятам, че страниците на списание „Гражданин“ са изключително важна част за разбиране на цялостния контекст на политическия и интелектуалния живот от началото на ХХ век, а делото на проф. Киров го поставя сред най-просветените строители на съвременна България.

ЛИТЕРАТУРА // BIBLIOGRAPHY

Близнашки 2011: Близнашки, Г. *Приносът на проф. Стефан Киров в защита на парламентарната форма на управление в България* – Предговор към: Киров, Ст. *Парламентарен или персонален режим*. С. 2011, с 5–17.

Киров 1904 а: Киров, Ст. *Към читателите* – *Гражданин*, № 1, 1904, с. 3–7.

Киров 1904 б: Киров, Ст. *Върховната власт е в ръцете на народа* – *Гражданин*, кн. 1 от февруари 1904, с. 9–22.

Киров 1904 в: Киров, Ст. *Кое е криво?* – *Гражданин*, кн. 1 от февруари 1904, с. 695–703.

Киров 1941: Киров, С. *Суверенитетът и обединението на държавите*. Списание на Българската академия на науките и изкуствата. Кн. LXII – 1, С., 1941.

Неделчев 2008: Неделчев, М. *Българската година на интелегентите* – В: 1907. *Година на интелегентите. Литература и автономия. Началата на модернизма*. Изд. НБУ, С., 2008, с.13–29

Грънчаров, Ст. *България на прага на двадесетото столетие. Политически аспекти*. С., 1986.

Мишайков, Д. *Правото на стачка* – *Демократически преглед*, № 4–5, 1907.

Попов, К. *Поглед върху икономическото развитие на България* – *Списание на Българското икономическо дружество*, № 4–5, 1907.

Радев, Симеон. *Начала и искания на Народно-либералната партия*. С., 1911.